JARED DIAMOND

Verden fram til i går

HVA VI KAN LÆRE AV TRADISJONELLE SAMFUNN

OVERSATT AV ALEXANDER LEBORG

*spartacus

PROLOG

På flyplassen

I AVGANGSHALLEN • HVORFOR STUDERE TRADISJONELLE SAMFUNN? • STATER • ULIKE TRADISJONELLE SAMFUNN • TILNÆRMINGER, ÅRSAKER OG KILDER • EN LITEN BOK OM ET STORT EMNE • BOKENS OPPBYGNING

I AVGANGSHALLEN

Den 30. april 2006, klokken sju om morgenen. Jeg befinner meg ved innsjekkingen på en flyplass, der jeg tviholder på bagasjetrallen og skumpes hit og dit av andre som også er i ferd med å sjekke inn til morgenens første flygninger. Scenen er velkjent: Hundrevis av reisende med kofferter, esker, ryggsekker og småbarn danner parallelle rekker foran en lang skranke. Bak skranken står den uniformskledde betjeningen ved hver sin datamaskin. Ute i folkemengden finnes også en og annen med uniform: flygere og flyvertinner, bagasjekontrollører og to politimenn uten annet å gjøre enn å være synlige. Kontrollørene gjennomlyser bagasjen, flyselskapenes folk fester merkelapper på baggene, og stuerne legger bagasjen på samlebåndet som frakter den av sted, forhåpentligvis til riktig fly. Langs veggen vis-à-vis innsjekkingsskranken er det butikker som selger aviser og hurtigmat. Andre ting jeg ser rundt meg, er veggur, telefoner, minibanker, rulletrapper og selvsagt flyene på rullebanen, synlige gjennom vinduene i terminalbygningen.

Funksjonærene beveger fingrene over tastaturet på datamaskinene sine og kikker på skjermene, eller skriver ut kredittkortkvitteringer på kredittkortterminalene. Folkemengden utviser den sedvanlige blandingen av godt humør, tålmodighet, irritasjon, respekt for køen. Noen vinker til venner. Da jeg er fremme, viser jeg fram et papirark (reiseplanen) til et menneske jeg aldri har

sett og som jeg trolig aldri vil møte igjen (personen i innsjekkingsskranken). Hun vil i sin tur rekke meg et papirark som gir meg tillatelse til å fly hundrevis av kilometer til et sted der jeg aldri har vært, og hvis innbyggere ikke kjenner meg, men som likevel kommer til å akseptere min ankomst.

For reisende fra USA, Europa eller Asia vil nok det mest iøynefallende ved denne ellers så velkjente scenen være at alle menneskene i avgangshallen, med unntak av meg og en håndfull turister, er nyguineanere. Andre avvik som trolig ville bli lagt merke til av langveisfarende, er at nasjonalflagget over innsjekkingsskranken er det svarte, røde og gylne flagget til nasjonalstaten Papua Ny-Guinea, med bilde av en paradisfugl og stjernebildet Sydkorset, samt at skiltene ved skranken ikke prydes av navn som American Airlines eller British Airways, men Air Niugini. Dessuten har stedsnavnene på tavlen over destinasjoner en eksotisk klang: Wapenamanda, Goroka, Kikori, Kundiawa og Wewak.

Flyplassen jeg sjekket inn på denne morgenen, er den som ligger i Port Moresby, hovedstaden i Papua Ny-Guinea. For alle med en viss kjennskap til dette landets historie – inkludert meg, som kom til Papua Ny-Guinea for første gang i 1964, da det fremdeles lå under australsk administrasjon – var denne scenen velkjent, overraskende og rørende på samme tid. Jeg tok meg i å sammenligne den med fotografiene som ble tatt av de første australierne som ankom og «oppdaget» høylandet New Guinea i 1931, der det myldret av omtrent en million landsbyboere som på den tiden fremdeles brukte redskaper av stein. På bildene stirrer landsbyboerne, som i årtusener hadde levd i relativ isolasjon og derfor hadde begrenset kjennskap til verden utenfor, skrekkslagne på europeerne (bilde 30, 31). Jeg betraktet ansiktene på de nyguineanske passasjerene, funksjonærene og flygerne på Port Moresby-flyplassen i 2006, og syntes jeg gjenkjente ansiktene til nyguineanerne som ble fotografert i 1931. Menneskene som sto rundt meg på flyplassen, var selvsagt ikke de samme som dem på bildene, men ansiktene deres lignet, og noen av dem kan ha vært barna og barnebarna deres.

Den mest påtakelige forskjellen mellom innsjekkingsscenen jeg husker fra 2006 og bildet av «den første kontakt» fra 1931, er at høylandsbeboerne i 1931 gikk kledd i bastskjørt og hadde bærenett over skuldrene og hodepryd av fuglefjær, mens de i 2006 gikk kledd som folk overalt ellers i verden, i skjorte, bukser, skjørt, kortbukser og skyggelue. I løpet av en generasjon eller to, og innenfor levetiden til mange av menneskene i avgangshallen, hadde høylandsbefolkningen i Papua Ny-Guinea lært å skrive, bruke datamaskiner og manøvrere fly. Enkelte av menneskene i hallen kan ha vært de første i sin stamme som lærte å lese og skrive. Denne generasjonskløften ble for meg symbolisert av bildet av to nyguineanske menn i folkemengden; den yngste støttet den eldste. Den yngste, som var i flygeruniform, fortalte meg at han skulle ta med den eldste,

bestefaren, på hans første flytur. Den gråhårede bestefaren virket nesten like forvirret og overveldet som menneskene på fotografiene fra 1931.

En utenforstående som er kjent med Ny-Guineas historie, bør imidlertid ha gjenkjent større forskjeller mellom de to scenene utover det faktum at folk gikk med bastskjørt i 1931 og vestlige klær i 2006. Samfunnene i høylandet på Ny-Guinea manglet ikke bare fabrikkproduserte klær, men også enhver form for moderne teknologi, fra klokker, telefoner og kredittkort til datamaskiner, rulletrapper og fly. Enda mer grunnleggende er det at høylandssamfunnene i 1931 manglet skrivekunst, metall, penger, skoler og sentrale myndigheter. Hvis vi ikke hadde kunnet se resultatet fra vår nyere historie, ville vi kanskje ha undret oss: Kan et samfunn uten skrivekunst virkelig lære seg å mestre den i løpet av én generasjon?

Den årvåkne betrakteren med kjennskap til nyguineansk historie ville ha lagt merke til ytterligere trekk ved scenen fra 2006 som minnet om andre flyplasscener og som skilte seg fra scenene som ble fanget på fotografiene av de første ekspedisjonene i høylandet i 1931. Scenen fra 2006 inneholdt en langt høyere andel gråhårede, eldre mennesker, hvorav relativt færre overlevde i det tradisjonelle samfunnet i høylandet. Folkemengden på flyplassen, som for en vesterlending uten særlig kjennskap til nyguineanere nok ville fremstå som «homogen» – alle hadde mørk hud og krøllete hår (bilde 1, 13, 26, 30, 31, 32) – var svært sammensatt på andre måter: høyreiste lavlandsbeboere fra sørkysten, med glisne skjegg og smalere ansikter; lavere, mer tettbyggede høylandsbeboere med skjegg og brede ansikter; og øy- og lavlandsbeboere fra nordkysten med mer asiatisklignende ansiktstrekk. I 1931 ville det vært umulig å møte høylandsfolk, lavlandsfolk fra sør og lavlandsfolk fra nord sammen; enhver forsamling av nyguineanere ville ha vært langt mer homogen enn den som befant seg på flyplassen i 2006. En lingvist ville ha kunnet skille mellom et titalls ulike språk, inndelt i svært forskjellige hovedgrupper: tonale språk med betydningsskillende tonefall, som i kinesisk, austronesiske språk med relativt enkle stavelser og konsonanter, og ikke-tonale papuanske språk. I 1931 kunne man støte på enkeltrepresentanter for ulike språk sammen, men aldri en forsamling bestående av folk med mer enn ti forskjellige språk. Ved innsjekkingsskranken og i mange av samtalene mellom passasjerene i 2006 brukte man ett av to utbredte språk, engelsk og tok pisin (også kjent som nymelanesisk eller pidgin-engelsk), mens man over hele det nyguineanske høylandet i 1931 snakket lokale språk; hvert av dem tilhørte et svært begrenset område.

En annen hårfin forskjell mellom scenene fra henholdsvis 1931 og 2006 var at man i folkemengden i 2006 også kunne se enkelte nyguineanere med en altfor vanlig amerikansk kroppsform: overvektige med «ølvom» som hang

ned over beltet. De 75 år eldre bildene viser ikke én overvektig nyguineaner; alle var slanke og muskuløse (bilde 30). Hvis jeg kunne ha intervjuet legene til disse flyplasspassasjerene, ville jeg (hvis man skal bedømme etter moderne helsestatistikk for Ny-Guinea) fått høre om et økende antall diabetestilfeller knyttet til overvekt, så vel som tilfeller av høyt blodtrykk, hjertelidelser, slag og kreftformer som var ukjente for bare en generasjon siden.

Nok et særtrekk ved gruppen fra 2006 sammenlignet med den fra 1931 var noe vi i den moderne verden tar for gitt: de aller færreste som var samlet i avgangshallen, hadde sett hverandre før, men likevel var det ingen slåssing. Noe slikt ville ha vært utenkelig i 1931, da møter mellom fremmede var sjeldne og farlige og gjerne endte med voldsutgytelser. Det befant seg riktignok to politimenn i hallen, angivelig for å sørge for ro og orden, men i realiteten var de overflødige, ganske enkelt fordi passasjerene visste at ingen av de fremmede kom til å angripe dem og at de bodde i et samfunn der flere politifolk og soldater kunne settes inn hvis en uenighet skulle komme ut av kontroll. I 1931 eksisterte verken politi eller myndigheter. Passasjerene i hallen kunne reise, for eksempel med fly, til Wapenamanda eller andre steder i Papua Ny-Guinea uten å søke tillatelse. I den moderne vestlige verden tar vi friheten til å reise for gitt, men tidligere var dette høyst uvanlig. I 1931 var det ingen nyguineanere fra Goroka som noen gang hadde vært i Wapenamanda, bare litt over 170 kilometer unna; det å reise mellom de to stedene uten å bli drept av en fremmed før man hadde kommet ti kilometer, var utenkelig. Og jeg hadde nettopp reist mer enn elleve tusen kilometer fra Los Angeles til Port Moresby, en avstand flere hundre ganger lengre enn den samlede distansen en innlandsbeboer på Ny-Guinea tilbakela i løpet av et helt liv.

Alle disse forskjellene mellom forsamlingene fra henholdsvis 1931 og 2006 kan oppsummeres ved å si at befolkningen i høylandet på Ny-Guinea i løpet av 75 år har gjennomgått endringer som for store deler av verden har tatt årtusener. For enkelte individer har endringene gått enda raskere; flere av mine venner der har fortalt meg at de lagde sin siste steinøks bare ti år før jeg traff dem. I dag vil beboere i industrialiserte land ta alt ved 2006-scenen for gitt: metall, skrivekunst, maskiner, fly, politi og myndigheter, overvektige mennesker, det å møte fremmede uten frykt, sammensatte befolkninger og så videre. Men alle disse trekkene ved moderne samfunn er relativt nye i menneskets historie. I mesteparten av de seks millioner årene som har gått siden evolusjonen skilte protomennesket fra protosjimpansen, har alle samfunn manglet både metall og alle de andre tingene. Disse kjennetegnene ved det moderne begynte å gjøre seg gjeldende først for omtrent elleve tusen år siden, og bare i visse deler av verden.

I så henseende er Ny-Guinea* på mange måter et vindu ut mot verden slik den var fram til i går, målt etter den menneskelige evolusjonens målestokk på seks millioner år. (Jeg sier «på mange måter», for samfunnene i høylandet på Ny-Guinea i 1931 var jo ikke en uendret verden av i går.) Alle endringene som kom til høylandet i løpet av de siste 75 årene, kom også til samfunn andre steder i verden, men i store deler av resten av verden manifesterte endringene seg tidligere og langt mer gradvis enn på Ny-Guinea. «Gradvis» er naturligvis et relativt begrep; selv i de samfunnene der endringene kom først, er tidsaspektet på seks tusen år mikroskopisk når det sammenlignes med seks millioner år. Alle menneskelige samfunn har kort sagt gjennomgått omfattende endringer. Det har skjedd nylig, og det har skjedd raskt.

* Terminologien som har vært anvendt om Ny-Guinea, er forvirrende. I denne boken anvender jeg termen «Ny-Guinea» når jeg refererer til øya med samme navn, verdens største øy etter Grønland, som befinner seg nær ekvator, like nord for Australia (s. 36). Jeg refererer til øyas ulike innfødte befolkningsgrupper som nyguineanere. Som et resultat av hendelser i forbindelse med koloniseringen på 1800-tallet er øya i dag politisk splittet i to nasjoner. Øyas østre halvdel utgjør, sammen med en rekke mindre øyer, den uavhengige nasjonen Papua Ny-Guinea, som sprang ut av en tidligere tysk koloni i nordøst og en tidligere britisk koloni i sørøst og som var under australsk administrasjon fram til uavhengigheten i 1975. Australiere refererer til den tyske og den engelske kolonien som henholdsvis Papua og Ny-Guinea. Øyas vestre del, som tidligere var en del av Nederlandsk Ostindia, har siden 1969 vært en provins (som tidligere het Irian Jaya, men nå Papua) i Indonesia. Mitt eget feltarbeid på Ny-Guinea har vært omtrent likt fordelt mellom de to politiske delene av øya.